

УДК 342.57:342(4)

Л. Новак-Каляєва

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Досліджено джерела формування сучасної концепції прав людини в контексті європейського досвіду державотворення (від античних часів до Великої французької революції XVIII ст.) із позицій полідисциплінарності та глобальності проблематики. Розглянуто особливості трактування науковою думкою у різні історичні епохи проблем взаємовідносин людини та державних інституцій й набуття людиною суб'єктності в цих відносинах. Підкреслено значний навчальний та виховний потенціал джерельної бази дослідження проблем реалізації прав людини в теорії та практиці державного управління.

Ключові слова: права людини, концепція прав людини, державне управління, джерельна база, досвід європейського державотворення.

Сучасні європейські теорія та історія державотворення й державного управління багато в чому базуються на ідеях, що формувалися довгі роки і в наші дні отримали як узагальнення, так і своєрідну інтерпретацію. До цих ідей належить, зокрема, концепція прав людини, як інституційна, правова, морально-етична та, з рештою, якщо брати до уваги саме рівень розвитку культурних засад, цивілізаційна основа задекларованих на національному та міжнародному рівнях “європейських цінностей”, що набули особливої актуальності на початку XXI ст. Правозахисна риторика, використовувана сучасними урядовцями, подекуди стає засобом маніпуляцій суспільною свідомістю та спекуляцій у політичних баталіях, що певною мірою знецінює визначальну роль концепції прав людини у суспільному житті та актуалізує дослідження проблем її втілення у взаємовідносини між людиною й урядовими структурами, тобто в практику державного управління.

Концепція прав людини формувалась упродовж століть з уявлень людей про суспільну рівність та справедливість, особисту гідність, незалежність та свободу людини. Практично всі відомі світові філософсько-етичні та релігійні вчення інтерпретували ці ідеї відповідно до вимог свого часу й умов суспільного порядку, проте усвідомлення неоднозначності, варіативності та контрверсійності цих інтерпретацій формувалося упродовж століть наполегливої полеміки мислителів у різних галузях людського знання.

Правам людини присвячені роботи багатьох сучасних філософів, юристів, політологів та державних діячів. Серед зарубіжних дослідників – це, зокрема, П. Бардієр, К. Бучко, Т. Виноградова, А. Козицький, В. Козлов, Ю. Малінова, К. Москаленко, Е. Рекош, А. Соболева, А. Сунгуров, Ю. Сунгуров, М. Терзієв, М. Шабельніков. Не втрачають актуальності роботи С. Алексєєва, М. Баглая, Л. Богораз, Л. Кренстона, Е. Лукашева, О. Мироненка, В. Нерсисянца, М. Новицького, В. Осятинського, М. Хвански Р. Численні аспекти генезису прав людини висвітлюються у роботах вітчизняних дослідників Г. Аляєва, С. Жданова, Н. Козаченка, І. Литвиненка, С. Рабіновича, Г. Радова, В. Шамрая. Проблемам реалізації прав людини в теорії та практиці державного управління у своїх

дослідженнях приділили увагу, зокрема, А. Колодій, М. Петровський, О. Сушинський та інші.

Метою статті є аналіз джерельної бази формування концепції прав людини в динаміці європейського державотворення в контексті взаємовідносин держави та особи.

Античність започаткувала концепцію “природного права” як точки відліку історичного осмислення прав людини. Результатом прагнення античної людини усвідомити світ і місце людини в ньому було формування понять особи й особистості, громадянства та влади, держави та демократії як форм реалізації зв’язку громадянина та держави. На засадах власного досвіду державотворення античне суспільство створило своєрідну парадигму взаємовідносин людини, що набувала статусу особи, та держави, яка сприймалась у невіддільному зв’язку з волею богів та прагненням вільних громадян. Не перебільшуючи усвідомлення античною людиною власної суб’єктності, можна говорити, що основою цієї парадигми були взаємовідносини людини та ідеї Бога, людини та держави, держави та суспільства. Водночас громадянськість як рівень зрілості особистості залишалась обмеженою залежністю від волі богів, як зрештою і вся державотворча діяльність, що базувалась на ідеї богомданості.

Антропоморфність античних богів свідчила про усвідомлений статус богоподібності та залежного зв’язку людини з ідеєю Бога, що одночасно і возвеличувала людину до особистості, й підпорядковувала її у всіх прагненнях необхідності тільки реалізовувати волю богів. Держава, створювана по волі богів заради упорядкування людського життя самими людьми, усвідомлювалась як така, що походить не тільки від божого промислу, але й від людського загалу, зберігаючи зв’язок і відповідальність перед громадою. Держава й громада формувалися у взаємозв’язку та взаємозалежності. Ідея відповідальності держави перед суспільством сприймалась як природна, органічна й така, що не вимагала обґрунтування.

В античних полісах, – містах-державках Стародавньої Греції, – вперше були сформовані поняття “політична свобода”, “рівність людей”, “цивільні права”, “права людини”. Процес становлення та розвитку теоретичних концепцій права та прав людини в Стародавній Греції розвивався в руслі пошуків об’єктивних природних основ поліса та його законів. Антична традиція виводила ідею права взагалі та прав людини, зокрема від ідеї про походження полісу на засадах “божественного порядку справедливості”. Єдність справедливості поліса і закону була яскраво виражена в античних джерелах, головна діюча особа яких – людина – сприймалась як носій особистих прав, вільна особа та активна складова правових відносин із полісом, тобто державою та її органами, тобто державним управлінням. Посилення особистої складової в тодішньому суспільно-політичному житті обумовило появу критики насильства та сприяло формуванню ідеї про права вільної людини та необхідності їх захисту органами державного управління [1].

Реалізація права взагалі, та індивідуальних прав людини зокрема, була безпосередньо пов’язана з необхідністю визначення певних загальновизнаних у суспільстві норм поведінки, суть яких апелювала до понять свободи та міри, адже без загальної норми поведінки, що базується на однаковій для всіх суб’єктів мірі дозволеного та забороненого й визначає рівну для всіх міру свободи, реалізація прав особистості неможлива. Пошуки об’єктивної норми справедливості та права для поліса і його громадян характерні для законодавства Солона (594 р. до н. е.), яке

дослідники переважно наводять як приклад формування основних правових понять та реалізації права на “належну міру” [2]. Не вдаючись до глибокого аналізу правових досягнень Солона, доцільно підкреслити, що саме він знищив боргове рабство й увів в Афінах помірну цензову демократію, що була просякнута ідеєю компромісу між знаттю та демосом, багатими та бідними, які, будучи громадянами полісу, рівною мірою мали перебувати під захистом закону та підкорятися його загальнообов’язковим нормам [3].

Важливу роль у формуванні ідей правової рівності людей відіграли піфагорійці (VI – V ст. до н.е.), які запропонували поняття “рівність” щодо визначення міри та відповідальності, права і свободи. Геракліт (VI – V ст. до н. е.), трактуючи поліс і його закони як відображення космічного порядку, визначав, що основою всіх подій у світі є загальний божественний логос (розум) – першоджерело людської справедливості і права, що дає розумний масштаб і міру явищам людського життя, справам, відносинам, зокрема й людським законам [4].

Антична традиція наділяла людей природним правом, яке мало божественне походження і було нормою загального розуму, що підлягав реалізації через встановлення правової норми – закону. Зокрема, Демокріт (кін. V – IV ст. до н.е.) трактував поліс як “опору” своїх громадян та їх “загальну справу”, інтереси якої визначали суть і межі прав і обов’язків членів поліса. Сформульована софістами (V – IV ст. до н.е.) ідея природної рівності і свободи всіх людей базувалась на твердженні Протагора (бл. 481 – 411 рр. до н.е.) про те, що міра всіх речей – людина [5], і пропонувала, поряд із божественним виміром міри і свободи, людський вимір свободи людини у її відносинах з державою на засадах справедливості, розсудливості та благочестя [6]. Положення софістів Антифонта та Алкідама про походження та суть загальної природної рівності у протистоянні закону й держави базувалися на твердженні, що Бог створив всіх людей вільними, і ніхто не є рабом за природою, поглибили означені ідеї та дали поштовх їх понятійно-теоретичному дослідженню, пов’язаному з ім’ям Сократа (469 – 399 рр. до н. е.), який обстоював принцип індивідуальної свободи й автономії особи.

Раціоналістичні ідеї Сократа розвинув його учень Платон (427 – 347 рр. до н. е.), який у проекті ідеальної держави не передбачав приватної власності та розподілу людей на вільних і рабів, визнавав гендерну рівність, хоча й не допускав участі жінок у вищому керівництві держави. Неоднозначно в сучасних суспільних науках сприймається позиція Платона щодо цінності суспільної нерівності та примат “загального блага” над особистими інтересами членів суспільства, а деякі сучасні дослідники розглядають його як “батька тоталітарних ідеологій” [7]. Натомість, серед античних прихильників індивідуальної громадянської свободи були, зокрема, лідер демократів Перікл, історик Фукидід, драматурги Есхил, Софокл і Евріпід. Так, Перікл вважав, що закони повинні гарантувати рівну справедливість “в приватних справах всім”, пов’язуючи індивідуалізм з альтруізмом [8].

У роботі “Відкрите суспільство і його вороги” К. Поппер, розмірковуючи щодо ідеї справедливості, трактує нападки Платона на індивідуалізм як нападки проти прав людини у сучасному розумінні цього терміну [9]. Індивідуалізм в Стародавній Греції, на думку автора, був складовою частиною старої інтуїтивної ідеї справедливості, яка, на відміну від платонівської, означала не здоров’я і гармонію в державі, а певний спосіб ставлення до особи. У поєднанні індивідуалізму з альтруізмом К. Поппер вбачав основу сучасної західної цивілізації та асоціював це поєднання з ядром християнства, зокрема християнською проповіддю любові до

ближнього, а також основу всіх етичних учень нашої цивілізації. На нашу думку, аргументація автора для таких глобальних оптимістичних оцінок дещо недостатня, зокрема на фоні інтенсивного розвитку сучасної концепції прав людини та значної відмінності у підходах до трактування понять не тільки порівняно з авторами стародавніх епох, але й серед сучасників.

Роздуми та висновки Платона про можливість справедливості на основі належної міри рівності розвинув Арістотель (384 – 322 рр. до н. е.), зокрема щодо існування двох видів справедливості: такої, що зрівнює, та такої, що розділяє [10]. Перша, за Арістотелем, це прояв справедливості при розподілі всього того, що може бути розділене між членами суспільства: влади, почесті, виплат тощо. Друга – застосовується в галузі цивільно-правових операцій, зокрема щодо відшкодування шкоди, злочину, покарання. Арістотель вважав, що тільки ті форми державного ладу, які мають на увазі загальну користь, є, згідно із принципом абсолютної справедливості, правильними; ті ж форми, у яких мається на увазі тільки особисте благо правителів, є помилковими, і вони, засновані на деспотичному принципі, є відхиленням від правильних, а держава є спілкуванням вільних людей. Право загалом та права індивіда зокрема, за Арістотелем, мають політичне спрямування і можливі тільки в державі для вільно народжених і рівних громадян, тоді як за неполітичного типу влади й відносин загальне право та права індивідів, зокрема, неможливі, тобто залишаються тільки умовними, декларативними. Для благоденства людей, вважав Арістотель, потрібно, щоб “силу мав голос закону, а не гнів будь-якої людини, щоб вільні люди побоювалися доказів, а не звинувачення, щоб безпека громадян залежала не від тих, хто лестить династам і обмовляє громадян, а від вірності законам” [11].

Античні філософи інтуїтивно відчували, а згодом і визначили, різницю прагнення до особистої свободи та до суспільної доцільності, між якими може виникнути певна суперечність, що різними філософськими школами вирішувалась по-різному. Зокрема, послідовники Платона вимагали повного підкорення особи інтересам суспільства. Кініки заперечували будь-яку цінність суспільного життя порівняно з життям вільного людського духу та обстоювали ідею пріоритету особистої свободи перед свободою суспільства, ідеалізуючи самодостатність особи і зневажаючи суспільне життя. Арістотель і стоїки протиставляли законам і звичаям різних полісів єдиний незалежний від людських бажань “природний закон”: “Природним правом є будь-яке право, яке діє повсюдно і не залежить від того, чи вважають його люди діючим чи ні” [12].

В епоху елінізму уявлення про взаємини держави й особи на основі договору для забезпечення індивідуальної свободи та взаємної безпеки людей були розвинені Епікуром (341 – 270 рр. до н. е.), який вважав, що головна мета та підстави політичного спілкування полягали у забезпеченні взаємної безпеки людей. Договірний тип держави, права й прав людини у Епікура обумовлений самовизначенням людини у прагненні до загальної та індивідуальної користі на засадах відповідності закону потребам людей, що змінюються, та їх природним уявленням про справедливість, що також змінюються [13].

Визначення співвідношення компетенцій органів влади і права особи, форм і процедури реалізації суб’єктивних прав і виконання юридичних обов’язків, державно-правових засобів і способів захисту прав індивідів тощо стали також наслідком наполегливої дослідницької діяльності римських державних діячів, філософів, юристів. Інститут римського цивільного права, вчення про

справедливість і справедливе право істотно вплинули на формування і розвиток концепції прав і свобод людини.

Видатний римський державний діяч та мислитель Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.) фізичний і соціальний світ, що оточує людину, форми людського спілкування та співіснування, саме людське буття, що охоплює тіло і душу людини, зовнішнє і внутрішнє її життя та весь космос вважав джерелом справедливості. Він визначав природне право як істинний закон, розумне положення, що відповідає природі та поширюється на всіх людей. Природне право, за Цицероном, закликає до виконання обов'язку, наказуючи, забороняючи, відлякуючи від злочину, хоча реально нічого й нікому не здатне наказати й заборонити. Цицерон говорив: “є істинний закон, праведний розум, згідний з природою; він незмінний і вічний” [14]. Значення справедливості щодо прав людини полягала, на думку Цицерона, у збереженні саме правової, а не майнової рівності людей [15]. Порушення недоторканості приватної та державної власності Цицерон розцінював як порушення справедливості та права [16]. Сама держава як “загальний правопорядок” по суті повинна бути уособленням природного права самих людей – громадян держави [17]. Відповідність або невідповідність людських законів природі та природному праву є критерієм і мірилом їх справедливості або несправедливості. Цицерон підтримував політичну і правову активність громадян і підкреслював, що “при захисті свободи громадян не існує приватних осіб” [18].

Подальшого розвитку ідеї природного права набули в працях римських стоїків Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія, що, слідом за грецькими стоїками Зеноном, Хрисипом та іншими, обґрунтували універсальну й космополітичну концепції, згідно з якими всі люди за своєю сутністю і за законами всесвіту є громадянами єдиної світової держави, а людина є громадянином всесвіту. У концепції Сенеки (4 р. до н. е. – 65 р.) Всесвіт є природною державою, членами якої за законом природи є всі люди, незалежно від того, визнають вони це, чи ні, а окремі державні утворення є за цього випадковими й значущими лише для обмеженого кола людей, а не для всього людського роду. Виходячи з природного права як загальнообов'язкового і рівного для всіх світового закону, Сенека найбільш послідовно обстоював ідею духовної свободи та рівності всіх людей, яка у римських стоїків набула глобального значення і поширювалась на всіх представників людського роду як співгромадян єдиної космополітичної держави [19]. Плутарх (бл. 46 – 120 рр.) розглядав всіх людей як своїх співгромадян у світовому масштабі, не залишаючи місця рабству, що суперечило “загальному закону і світовому співтовариству людей” [20].

Розроблені римськими юристами положення про свободу людей згідно з природним правом суб'єкт права, про правові статуси людей, про розподіл права на приватне й публічне, про справедливе й несправедливе право тощо сприяли усвідомленню юридичного значення прав людини в контексті систематичного наукового вчення про правовий характер взаємостосунків між індивідом і державою.

Середньовіччя доповнило античне поняття природного права моральним універсалізмом, що констатував рівність людей перед Богом та висував вимогу моральної поведінки, характерної для класичної середньовічної доби. Пізньою середньовіччю була притаманна ідея індивідуальної свободи. Падіння Римської імперії обумовило значне послаблення римських впливів у варварській Європі як у глобальному, так і в індивідуальному сенсі. Римське право, ще залишаючи за собою певне значення, було витіснене місцевим звичаєвим правом. Уявлення про свободу, справедливість та право ускладнилося внаслідок виникнення ієрархічних систем

взаємних прав і обов'язків, своїх у кожному регіоні. Складне поєднання правових і соціальних інститутів, релігійних систем, філософських концепцій в умовах зміцнення феодальних відносин поступово перетворилося на систему норм, що врегульовували поведінку всіх членів середньовічного соціуму.

Християнські богослови розробили вчення про свободу волі як наслідок відповідальності людини перед Богом, а іслам запропонував прями розпорядження щодо політичної рівності членів общини. Християнська ідеологія довгий час зберігала своє панівне становище у духовному житті середньовічного суспільства, оскільки об'єднала у собі світогляд, філософію, етику, правові норми та підпорядкувала собі науку, освіту й мистецтво. Для неї було характерне розмежування між політикою і особистою свободою, яку у своїй теорії особи Августин Блаженний (354 – 430 рр.) визначав як свободу волі, пов'язану з окремою особою, з її духом. Свободу душі та рівність перед Господом він обумовлював необхідністю політичної влади над грішними людьми, а “тріховному” світському граду – протиставляв “град божий” [21]. У глобальному сенсі, за Августином Блаженным, світова історія була результатом божественного визначення, адже “без віри немає знання, немає істини”. В кінці IV ст. Августин Блаженний в трактаті “Про вільне рішення” відзначав, що Бог не відповідає за світове зло, єдиним джерелом якого є зла воля людини, а вища справедливість тільки віддає кожному за його заслугами [22].

На думку А. Столярова, цінність теорії особи Августина Блаженного для історії європейської ментальності полягає у відкритті в людині унікальної, неповторної особистості, що трактувалася як похідна від Абсолютної Особи Творця. Саме від такого погляду на світ та інтерпретації ідеї людської особистості походить специфіка всієї західної духовності та ідейні засади концепції прав людини. На базі цих ідей Августин збудував раціоналістичну етику обов'язку, за багатьма параметрами подібну до етики стоїків: людина повинна стати тим, ким може бути, за умови, що її дії повинні бути вільні, тобто незалежні від зовнішньої причинності, по ідеї, навіть і від Божественної [23].

Античне вчення про природне право поступово перетворилося на метафізичне, яке середньовічні схоласти виводили з трьох джерел: *jus positivum* – римського права, *jus naturale humanorum* – природно-правової ідеї еллінізму та *jus divinum voluntarium* – права Божественної волі, одержаного від Бога через одкровення. Останнє джерело права вважалося вищим за всі інші, а Людина повинна була підкорятися незбагненній Божественній волі. Спробу поєднати античні традиції, зокрема погляди Арістотеля та християнські доктрини середньовіччя, здійснив теолог і філософ Ф. Аквінський. Основний принцип його філософії – це гармонія віри і розуму, оскільки розум здатний раціонально довести існування Бога і розбити заперечення проти істин віри. У розробленій ним системі сполучилися, не змішуючись, філософія і теологія, держава і церква, громадянська і християнська доброчесність. Згідно з його визначеннями, держава утворюється внаслідок суспільної та політичної сутності людей, що повинні бути підпорядкованими церкві та державі, зв'язок між якими опосередковується через одвічні природний, людський та божественний закони [24]. Природний закон – це доступний людині внаслідок здатності мислити раціонально аспект божественного порядку речей, на основі якого людський розум продукує людські закони – специфічні правила урядування. Отже, людські закони і політична влада держави розглядалися як позитивні, оскільки вони походять від одвічного Божого закону як первісного

джерела для будь якого права і влади. Єство природного права (jus naturale) Ф. Аквінській вважав тією основою, на якій утверджуються всі створювані людьми закони (Lex humana). Будь-який закон, який хоч якось відхиляється від здорового глузду, втрачає своє значення як закон і стає проявом насильства. Так само як Арістотель, Ф. Аквінській вважав, що, згідно із природним правом, цілком допустиме рабство.

За часів середньовіччя політичну свободу давніх греків і цивільне право римлян змінили численні локальні “свободи” або “вольності”, надані певним групам населення. В епоху пізнього феодалізму ці права і свободи розглядалися як привілеї, засновані на звичаї чи на політичному компромісі. Універсальні концепції свободи були інтерпретовані у релігійних і філософських уявленнях, а політичні теорії – роздроблені в різних галузях права, тоді як ідея рівності своєрідно втілилась у релігійні доктрини, що набували агресивного соціального забарвлення на поворотних етапах історії. Панування християнської ідеології в середньовічній Європі не виключало, проте, розвитку різноманітних неоднозначних, породжених самим життям концепцій. Англійські монархи у тексті присяги на коронації гарантували своїм підданам свободи, які, зокрема, “робили повітря міст вільним”, тобто обумовлювали звільнення від кріпосного стану мешканців міст, які прожили в місті один рік і один день. Прикладом середньовічних уявлень про права людини є зміст Великої хартії вільностей 1215 р., у якій права англійського народу розуміються як сукупність прав корпорацій, що історично сформувалися: церкви, баронів, лицарів, торговців, городян, селян. Велика Хартія вільностей гарантувала правосуддя для вільної людини на основі “законного вироку рівних їй” та за законом країни, хоча в ній передбачався цілий перелік привілеїв і пільг для церкви, феодалів, а пізніше й для міських общин. Для представників знаті передбачалося звільнення від ряду податків, а також надавалися переважні права в судочинстві” [25]. Цей документ легалізував цивілізаційні особливості західного права, вказуючи на правовий тип взаємовідносин людини та державних органів в суспільстві.

В епоху Відродження, відзначену народженням і поширенням засад гуманістичного ідеалу, людина у її взаємовідносинах із урядовими структурами була предметом активного дослідження. Відродження удосконалило запропоновану античністю парадигму суспільного буття, наділивши людину-особу суб’єктністю у відносинах з ідеєю Бога. Людина Відродження, не полишаючи ідею Бога, “віддає” йому глобальні справи: всесвіт, світ, загальне благо... Сама людина наділяється можливістю брати участь у власному житті, мати вибір і нести відповідальність. Отже, формулюється ідея людської гідності, наділена якою людина стає суб’єктом історії. Дж. Манетті пише трактат “Про гідність і довершеність людини”, спрямований проти Папи Іннокентія III, Джованні Піко делла Мірандола створює “Промову про гідність людини”, в яких зміст морально-етичних міркувань і концепцій епохи обумовлено вільною творчістю та гідною поведінкою людини-творця, наділеної божественним талантом.

Потужний поштовх усвідомленню людиною власної ролі в організації людського суспільства надала Реформація, що, базуючись на притаманній християнській традиції релігійній рівності душ, яка сама по собі ще не означала громадянської рівності, створила ґрунт, на якому мислителі XVII ст. проголосили природну свободу людини. Разом з цією свободою народилася вимога громадянської рівності [26].

Поставши із культурних перетворень епохи Відродження, Просвітництво у XVII ст. базувалося на ідеї раціональності людини, особи, особистості, а також джерел політичної влади та права. Предтечею раціоналізму Просвітництва став Р. Декарт (1596 – 1650 рр.), який вибудував універсальні фундаментальні передумови прав, притаманних людям від їхнього народження, втілених у закон незаперечності: «коли щось існує, воно не може не існувати» [27]. Одним із перших теорію природного права сформулював у термінах гуманітарного знання Нового часу Г. Гроцій (1583 – 1645 рр.), який визначив природне право як “розпорядження здорового глузду, яким та або інша дія, в залежності від відповідності або суперечності найрозумнішій природі, визнається або моральне ганебною або моральне необхідною; а отже, така дія або заборонена або наказана самим Богом, творцем природи” [28]. Традицію правового оформлення державно-владних відносин та взаємовідносин держави та особи в Англії продовжили, зокрема, Петиція про права (1628 р.), Habeas Corpus Act (Закон про недоторканність особи) (1679 р.) і Білль про права (1689 р.).

Таким чином, відкриті у XVII ст. свободи і права людини стали інтерпретуватися в рамках природного права. Думка про природний закон, висловлена давньогрецькими філософами та підхоплена християнськими богословами від Августина Блаженного до Ф. Аквінського, оформилася в струнку теорію природного права, що базувалася на висунутій просвітителями гіпотезі про природний стан людського співтовариства у додержавний період.

Історично першими в переліку громадянських прав і свобод стали, зокрема, свобода совісті, як продукт Реформації, свобода слова, що сформувалася на основі первинної вимоги свободи проповіді, та свобода власності як свобода від довільних конфіскацій з боку уряду. До переліку християнських свобод свобода слова була віднесена англійським поетом і політичним діячем Дж. Мільтоном (1608 – 1674 рр.), який прямо заявляв свою першочергову вимогу “свободи знати, говорити і аргументувати абсолютно безперешкодно, відповідно до моєї совісті”. Дж. Мільтон послідовно вважав, що навіть ересь має право на вираз, і тим більше на сповідання [29].

Пізніше Дж. Локк (1632 – 1704 рр.) висловив думку про те, що кожна людина має “повну і необмежену свободу думок і віросповідання, якою вона може користуватися без заборон і без наказу, або всупереч наказу правителя, не знаючи за собою вини або гріху, але завжди за умови, що робить це щиросердо і по совісті перед Богом, скільки дозволяють її знання і переконання”. Дж. Локк пішов далі своїх попередників на шляху до усвідомлення свободи людини і свободи волі як продукту людського розуму, що здатна навчити власника закону, за яким він повинен собою управляти. Саме це аргументування додало правам і свободам людини універсальності, поширюючи їх на весь рід людський. Така зміна концепції дозволила включити в неї доктрину природного права (*jus naturalis*), адже відносини між людьми і Богом, за Дж. Локком, виходили за межі досяжності та дії політики і уряду. Дж. Локк вважав, що, природна свобода людини полягала в тому, що “вона вільна від будь-якої влади, що стоїть вище за її владу на землі і не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини, але керується тільки Законом Природи. Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкоряється жодній іншій законодавчій владі, окрім тієї, яка встановлена за її згодою в державі, і не підкоряється будь-чій волі, і не обмежена будь-яким законом за винятком тих, які

будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до наданого йому довір'я...” [30].

Взаємовідносини індивіда та держави стали предметом теорій суспільного договору Т. Гобса (1588 – 1679 рр.) [31] та Дж. Лока, які визначили державу як штучне утворення, що походить із домовленості між індивідами, що раціонально мислять, й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність. М. Кренстон, аналізуючи динаміку формування сучасної концепції прав людини, зауважував думку Т. Гобса про те, що основою всякого людського суспільства є щось на зразок пакту про ненапад між істотами, для яких напад – єдиний даний від природи захист і які не бажають вести нескінченну війну [32]. М. Кренстон висловив думку про те, що суспільний договір, як в значенні, яке йому надає Т. Гоббс, так і в будь-якій іншій інтерпретації, є міфом; але цей міф “проливає світло” на реальні умови людського буття.

Т. Гоббс та Дж. Локк визнавали за державою різні ступені легітимності, проте обидва прагнули обґрунтувати її з погляду індивіда, раціональність якого походила з дополітичного стану природи. Раціональний індивідуальний вибір пропонувався як основа обґрунтування держави та її легітимності внаслідок цього вибору. Отже, держава отримувала право на владу від свідомих раціональних індивідів. Створена на підставі теорії природного права і суспільного договору Г. Гроція, Т. Гоббса та Дж. Локка “суспільна угода” твердила, що суспільство, дотримуючи положення про те, що право не може перейти до набувача в більшому обсязі: “*nemo plus juris transferre potest, quam ipse habet*”, – частину своїх прав (сили) віддає державним структурам та їх посадовцям – суб’єктам або фахівцям адміністративної діяльності. Відповідно до цього положення, на адміністративні та контролюючі структури держави покладалася особливо важлива роль у захисті прав і основних свобод людини. Саме адміністративні та контролюючі структури держави повинні були переконливо пропонувати суспільству відповідний напрямок своєї політики та постійно надавати звіт про те, як вона втілюється в життя.

Авторитет державних органів трактувався як легітимна можливість запроваджувати та підтримувати правила, що керують політичними інституціями. Авторитет влади був необхідним для збереження політичного суспільства, отже, аналіз легітимності держави, її права на владу займав провідне місце в моральній, політичній, правничій та управлінській теоріях епохи Просвітництва, продукт якого – раціональний розум – створив підґрунтя для легітимації права держави на владу. На думку Б. Мейлер, теорії суспільного договору Т. Гобса та Дж. Лока визначали державу як штучне утворення, чие право на владу походить із домовленості між індивідами, що мислять раціонально й обмежуються природним правом індивідів на життя, свободу та власність [33]. Автори визнавали за державою різні ступені права на владу, проте прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного у дополітичний стан природи. Саме універсальними правилами, які приписуються лише раціональним розумом, що зумовлює дії автономних людських істот, І. Кант пізніше обґрунтував мораль [34]. Свобода стає можливою тоді, коли люди підкоряють себе авторитетові морального закону, який походить від розуму.

Одним із прихильників теорії Дж. Лока був англійський публіцист-революціонер Т. Пейн (1737 – 1809 рр.), учасник американської і французької революцій. Визначаючи природні права як ті, що належать людині по праву її існування, він трактував цивільні права як такі, що належать людині як члену

суспільства. Основою кожного громадянського права, за Т. Пейном, встановлене право природне, що існує в індивіді, проте скористатися цим правом не завжди можливо в його особистих силах. Сюди належать всі права, що стосуються безпеки і захисту... Кожна людина – власник в своєму суспільстві та по праву користується його капіталом [35].

Таким чином, раціональний індивідуальний вибір слугує основою для морального обґрунтування авторитету держави. Розвинуте на традиціях римського цивільного права, раціоналістичне природне право епохи Просвітництва значною мірою визначило напрямки та критерії подальшого розвитку європейської державотворчої практики. Як в Західній Європі, так і в Північній Америці, ідея прав людини розглядалася як антитеза привілеям феодального суспільства та сваволі абсолютистських монархій, отже, була органічно пов'язана з ідеєю громадянської рівності та прагнула до панування закону.

Ш. де Монтеск'є (1689 – 1755 рр.), визначав поняття свобода як право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни [36].

Ідеолог французької революції Ж.-Ж. Русо, намагаючись вирішити суперечність між індивідуальною свободою і правами особи, з одного боку, та реалізуваним державними органами “загальним благом” – з іншого, звернувся до теорії “суспільного договору”, який, на його думку, був порушений політичною владою, що сама була наслідком “початкової узурпації” влади, переданої індивідом суверену на певних умовах. Відносини панування та підкорення між владою й окремим громадянином, за Ж.-Ж. Русо, були неправомірними [37], що й стало поштовхом до розгортання революційних подій за найбільш драматичним сценарієм.

В останній чверті XVIII ст. відбулася вдала спроба втілення в політичну практику ідей філософів-просвітителів у Північній Америці [38]. Результатом стала проголошена представниками тринадцяти англійських колоній так звана філадельфійська Декларація незалежності (1776 р.), що сповіщала про намір створити нову державу, засновану на принципах свободи та рівності всіх громадян. Через 13 років після оприлюднення філадельфійської Декларації у Франції почались події, які згодом були визначені та визнані суспільством як Велика французька революція, тому що саме тоді був запропонований новий порядок речей, закріплений у прийнятому Національними зборами основоположному документі революції – Декларації прав людини і громадянина, у змісті якої було акумульовано здобутки наукової думки всіх попередніх поколінь у галузі державного будівництва, управління, філософії та права від часів античності до кінця XVIII ст. Цей документ є основою сучасної концепції прав людини.

Висновки

Джерела актуальної концепції прав людини складають документи правозахисної та правоперетворюючої діяльності античних, зокрема давньогрецьких мислителів, державних діячів та теоретиків права, що забезпечила взаємозв'язок різних джерел права і сприяла поєднанню стабільності та гнучкості в розвитку й оновленні юридичної конструкції прав індивіда як основного суб'єкта права. У Стародавньому Римі акцент перемістився від політичних і моральних теорій до практичних питань державного управління та юриспруденції. У відносинах з індивідами держава, згідно з римським правом, повинна була перебувати не над

правопорядком, а бути безпосередньою його складовою частиною, якій притаманні всі основні властивості права взагалі. Підставою та критерієм справедливого, правомірного і правильного у відносинах між індивідом і державою визнавалось право, а не держава, яка зобов'язувалась бути законотворчим суб'єктом праводносин, як і окрема людина, тобто діяти відповідно до загальних для всіх вимог права.

Концепція індивідуальної свободи людини як духовної та соціальної цінності продовжувала бути предметом дискусій серед державних діячів, релігійних письменників, філософів та учених правознавців в епоху Середньовіччя. Християнство, а пізніше й іслам, у певному сенсі, можна розглядати як наступників античної філософії, адже міркування про свободу, право й справедливість, які постали в центрі філософських, теологічних та теоретичних дискусій середньовіччя, базувалися не тільки на відповідному релігійному фундаменті, але й, значною мірою, на спадщині античності та докладно вивчалися й коментувалися християнськими легістами та мусульманськими муфтіями. Уявлення про свободу і несвободу, закладені в тій або іншій релігійно-філософській системі, поволі впливали на світосприйняття достатньо широких верств населення. Упродовж декількох століть і для певних соціальних груп ці уявлення втілювалися в юридичні норми – права, свободи, привілеї.

Мислителі Відродження уявляли врядування на основі права результатом вільної творчої діяльності людини. Свобода і творчість як принципи людського співжиття протиставлялися середньовічній ієрархії та підлеглим церкві, а зміст морально-етичних міркувань і концепцій епохи було обумовлено вільною творчістю та гідною поведінкою людини-творця, наділеною божественним талантом. Ренесанс, Реформація і контрреформація, абсолютистські монархії пізнього Середньовіччя намагалися аргументувати божественне джерело державної влади, що актуалізувало у свідомості європейців проблему особистої свободи і суспільної справедливості в практиці державного управління.

Свого виразного сутнісного оформлення ідея прав людини набула в Новий час, мислителі якого вважали права людини найвищим суспільним та політичним ідеалом, метою функціонування державних інституцій. Джерельна база новітньої конституційної традиції збагатилася документами Великої Французької революції, оцінка яких в теоретичній та практичній площинах є значною мірою парадоксальною, але вона виходить за межі заявленої теми і може бути предметом подальших наукових пошуків.

Концепція прав людини і в практиці сьогодення залишається ідеалом, до якого тільки прагне діюча система державного управління, незалежна від особливостей географії, політики й культури. Національні уряди та міжнародні інтеграційні структури намагаються демонструвати політичну волю щодо впровадження прав людини у практику державного управління. Водночас, потрібно зважати й на роль кожної конкретної людини в цьому процесі, адже людина повинна усвідомлювати свої права й свободи, мати можливість і бажання їх обстоювати перед державою, що, переважно, їх і порушує. Реалізація прав людини можлива тільки на умовах законності та транспарентності процесів, процедур та документного супроводу державного управління, що яскраво демонструє джерельний фонд та досвід європейського державотворення.

Література

1. Мизес Л. фон. О свободе / Мизес Л. фон. // О свободе. Антология западноевропейской классической либеральной мысли [Текст]. — М. : Прогресс-Традиция, 1995. — 314 с.
2. Солон. Благозаконие / Солон // Эллинистические поэты VIII – III вв. до н. э. [Текст]. — М. : Ладомир, 1999. — 528 с.
3. Солон. Против единовластия / Солон // Эллинистические поэты VIII – III вв. до н. э. [Текст]. — М. : Ладомир, 1999. — С. 252.
4. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги [Текст]. — Т. 1: Чары Платона. / К. Р. Поппер ; пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовского. — М. : Феникс, Международный фонд “Культурная инициатива”, 1992. — 448 с.
5. Платон. Протагор / Платон // Платон. Собрание сочинений [Текст] : в 4 т. Т. 1. — М. : Мысль, 1994. — С. 418—476.
6. Аннерс Э. История европейского права [Текст] / Э. Аннерс. — М. : Наука, 1994. — 398 с.
7. Платон. Законы / Платон // Платон. Сочинения [Текст] : в 4 т. Т. 3. Ч. 2 / Платон ; пер. с древнегреч. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та; “Изд-во Олега Абышко”, 2007. — Т. — С. 89—513.
8. Античная демократия в свидетельствах современников [Текст] / Изд. подгот. Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. — М. : ЛАДОМИР, 1996. — 383 с.
9. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги... — 448 с.
10. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель ; пер. з давньоюгр. — К. : Основи, 2003. — 239 с.
11. Там само.
12. Там само.
13. Аннерс Э. История европейского права [Текст] / Э. Аннерс. — М. : Наука, 1994. — 398 с.
14. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах [Текст] / Цицерон ; пер. В. О. Горенштейна, прим. И. Н. Веселовского и В. О. Горенштейна, ст. С. Л. Утченко ; отв. ред. С. Л. Утченко. — М. : Наука, 1994. — 224 с. — (Серия “Литературные памятники”).
15. Там же.
16. Там же.
17. Там же.
18. Там же.
19. Аннерс Э. История европейского права... — 398 с.
20. Там же.
21. Stirk P. An Introduction to Political ideas [Text] / P. Stirk, D. Veigall. — N.-Y., 1995. — 244 p.
22. Скирбекк Г. История философии [Текст] / Г. Скирбекк, Н. Гилье ; [пер. с англ. В. И. Кузнецова]. — М. : Владос, 2000. — 799с.
23. Столяров А. А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьбы [Текст] / А. А. Столяров. — М. : ОИ “Реабилитация”, 2005. — С. 310.
24. Антология мировой философии. Фома Аквинский [Текст] : в 4 т. Т. 1. Ч. 2. — М. : Мысль, 1969.
25. Stirk P. An Introduction to Political ideas...

26. Хегглунд Б. История теологии [Текст] / Б. Хегглунд ; пер. с шведского В. Володин. — СПб. ; М. : Изд.-торговый дом “Гранд”, Агентство “ФАИР”, 1998. — 234 с.
27. Асмус В. Ф. Декарт [Текст] / В. Ф. Асмус. — М. : Высшая школа, 2006. — 335 с.
28. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права [Текст] / Г. Гроций ; пер. с лат. А. Саккетти. — М. : [б. и.], 1994. — 868 с. — (репринт с изд. 1956 г.)
29. Штейнберг А. Потерянный Рай / А. Штейнберг // Джон Милтон. “Потерянный рай. Возвращённый рай. Другие поэтические произведения” [Текст] / Джон Милтон ; илл. Г. Доре. — М. : Наука, 2006. — 191 с.
30. Локк Дж. Об истинном происхождении, области действия и цели гражданского правления / Локк Дж. // Локк Дж. Сочинения [Текст] : в 3 т. Т. 3 / Дж. Локк. — М. : Мысль, 1988. — С. 137—405.
31. Асмус В. Ф. Декарт... — 335 с.
32. Крэнстон М. Права человека. Документы о правах человека [Текст] / М. Крэнстон. — Paris : Editions de la Seine, 1975. — 376 с.
33. Карлейль Т. Французская революция [Текст] / Т. Карлейль. — М. : [б. и.], 1991. — 412 с.
34. Кант И. Сочинения [Текст] : в 6 т. Т. 4. Ч. 2 / И. Кант. — М. : [б. и.], 1965. — 478 с.
35. Пейн Т. Права людини [Текст] / Т. Пейн ; пер. з англ. — Львів : Літопис, 2000. — 288 с.
36. Монтескье Ш. О духе законов. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье. — М. : [б. и.], 1955. — 570 с.
37. Руссо Ж.-Ж. О причинах неравенства / Ж.-Ж. Руссо // Антология мировой философии [Текст] : в 4 т. Т. 2. — М. : [б. и.], 1970. — С. 560—567.
38. Джефферсон Т. Декларация представителей Соединенных Штатов Америки / Т. Джефферсон // Правовая мысль [Текст] : антология. — М. : [б. и.], 2003. — 615 с.

L. Novak-Kalyayeva

THE SOURCES OF FORMING OF HUMAN RIGHTS CONCEPT IN THE PROCESS OF EUROPEAN STATE FORMATION

The sources of forming of the modern concept of human rights in the context of European experience of state formation (from antiquity to the French Revolution of the XVIII century) from the position of globality and polydisciplinarity of the issue are investigated. The features of the interpretation of scientific thought in different historical periods concerning the problems of human relations with public institutions and acquisition of human subjectivity in these relations are considered. The significant academic and educational potential of sources of research concerning the problems of human rights realization in theory and practice of public administration is emphasized.

Key words: human rights, the concept of human rights, public administration, source base, the experience of the European state formation.